

Leszek Dzięgiel

Mindennapi élet és mai történelem: az etnológiai kutatás új területe

Az etnológusok évek óta lesben állva keresik a modern időkre alapuló új kutatási területeket. Különböző szerzők próbáltak meghatározni kérdéscsoportokat, melyek így vagy úgy kapcsolódnak a mindennapi élethez.¹ Generációkon keresztül a hagyományos etnológusok olyan közösségeket és kultúrákat figyeltek meg, melyek rendszerint idegenek voltak számukra. Ha egy kutató nem utazott el egy egzotikus országba, hogy olyan etnikai csoportokról készítsen kutatásokat, akik életmódja, hiedelmei, értékei stb. alapvető aspektusaiban eltértek az övétől, akkor általában a vidéki közösségekre koncentrált. Mindenképpen alapos tanulmányokat kellett végeznie az adott kulturális környezetről, melynek „tudományosnak” kellett lennie. Az európai paraszti közösségeket tanulmányozók között csak néhány diáknak volt paraszti háttere, amire építhetett a kutatásaiban, és kivételesnek számított az olyan eset, amikor egy „egzotikus” kultúrát bennszülött etnológus írt le.

Elképesztő, hogy a legtöbb etnológus figyelmen kívül hagyja a kulturális környezetet, amelyben felnőttek, és amely befolyást gyakorolt szellemi fejlődésükre. Teljesen lefoglalta őket a „más” társadalmak szokásainak fejlődése, és nem vették észre az átalakulását és fokozatos eltűnését annak a világnak, amelyben ők maguk – és teljes társadalmi környezetük – tanulmányaikat végezték, elkezdték karrierjüket, reményeket tápláltak és csalódásokat szenvedtek. Sem a jelen kor, sem az elmúlt idő nem volt vonzó számukra, kivéve a tények, amelyek más kultúrákból eredtek. Vagy még jobb egy szubkultúra, vagy ellenkultúra. Úgy tűnik, hogy az etnológiai elemzés számára legizgalmasabb téma az élet periferiája – és nem annak főárama.

Egyáltalán nem áll szándékomban senkit megzavarni kedvenc kutatási problémájában, vagy bizonyos kérdéseket ráerőszakolni, csak szeretnék rámutatni a mindennapi életünk „tegnapjához és májához” kapcsolódó kulturális jelenségek körének létezésére. Amikor felhasználjuk megfigyelő készségünket – melyre diákéveink és pályafutásunk során tettünk szert – nem szükséges szándékosan elkerülnünk azt a területet, amit a legjobban ismerünk. Ide tartozhat például a városi élet, az értelmiségi környezet kultúrája, a tágran értelmezett tudományos élet, a tudás keresésével kapcsolatos jelenségek, állásvadászat és szakemberkeresés, a szórakozás formái, a világnézet kérdései, a fogalom tág értelmében, viták és konfliktusok, politikai különbségek, feszültségek és csalódások, stb. Nincs ok, amiért akár a legelemibb szituációt is mellőznünk kellene, ami kapcsolatban van a mindennapi élettel, a háztartás dolgaival, a vásárlással, az étrenddel, a nagyvárosok ökológiai problémáival, a kikapcsolódás formáival, vagy a sznobizmus és a divat témájával.

Egyetértek Wojciech Bursztával, hogy antropológiai kutatást bárhol lehet folytatni,² és hogy a kutatónak nem feltétlenül szükséges egy kulturálisan idegen környezetben tartózkodnia, hogy felállítsa tudományos álláspontját. Kezdeként vessünk néhány pillantást gyermekkori emlékeinkre a kulturális környezetünkről, melyben felnőttünk. Miért nem kockáztatjuk meg, hogy ezeket a kultúra etnológiai elemzésére vonatkoztassuk? Kérdezzük meg régi osztálytársainkat, játszópajtásainkat az emlékeikről. Akiknek vannak az idősebb generációhoz tartozó rokonai, azoknak bennük értékes informátorokat kell látniuk, akik gazdagíthatják tudásukat gyermekkorukról vagy kamaszkorukról. Egyszer csak egy – eredeti, bár a szubjektivitástól nem mentes – dokumentum birtokában leszünk a közeli múltrol, aminek leírására még csak kevesen vállalkoztak, ha volt is egyáltalán valaki. Ha pedig

¹ Robotycki (1992); lásd még Czaja (1994).

² Burszta (1992: 3-6).

hozzájutunk korabeli írott emlékekhez, akkor a két forrás szembesítése még érdekesebbé teszi a vállalkozást.

Az emlékek tanulmányozása, és a közelmúltból származó újságok és magazinok gondos átolvasása etnológiai adatokhoz fog juttatni a tegnap mindennapi életéről. Ezek azok az idők, melyeket a kultúra történetírói elkerülnek tanulmányikban, mondván, hogy „túl frissek”. Idővel azonban egy bizonyos időszak megéri a történeti kutatásra, a hangulata, mely oly becses az etnológus számára, eltűnik, és csak a száraz tények maradnak ránk. Csak akkor kezdjük majd el értelmezni alaposan, megpróbálva rekonstruálni az elmúlt napok kulturális atmoszféráját – egy feladat, ami tele van a félremagyarázás és a tévedés kockázatával.

Kétségkívül, az iménti fenntartások ellenére a mai időkre specializálódott történészek létrehozta néhány olyan munkát, amiről az etnológusoknak nem szabadna megfeledkezni. Szeretném megemlíteni például R. Grunberger tanulmányát a Harmadik Reich társadalomtörténetéről, vagy V. Klemperer élelátó emlékiratait, a nyelvről és a politikáról szóló észrevételekkel kombinálva.³ Ezek a könyvek igazi kihívást és szellemi ingert jelentenek a mi tudományágunk számára. Lengyelországban T. Szarota néhány különösen érdekes történelmi beszámolót készített a náci megszállás alatti Varsó és más európai nagyváros mindennapi életéről.⁴ A második világháború napjainak sajátos ábrázolása úgy, ahogy egy hétköznapi ember látta, kitevé a terror, a nyomás és a manipuláció sokféle formájának, a túlélésért való küzdelem azokban a nehéz években, az etnológus számára információk tárházát nyújtja, valamint ösztönzést az új, kiterjesztett kutatásokra.

A második világháború tragédiája számos általános és specifikus elemzés témája. Sajnos az etnológusok részvétele ebben a tudományterületben alig több mint marginális. A lengyelországi populáris kultúra mai történetének vizsgálói számára van még egy felderítésre váró terület, amit mindeddig nem érintett a tudományos elemzés: a háború utáni időszak, ami felöleli (legalább) az 1945-1989-es éveket. Ennek következményei sokfélék és jelentősek voltak, de néhány dolgot ezekről az évekről hajlamosak elfelejteni, vagy elferdíteni az igazságot, pusztán megalkuvó és szűk körű okokból kifolyólag.

A kérdéses időszakban az etnológusok átengedték az elsőbbséget a történészeknek, mint M. Ordyłowski, aki könyvet írt Wrocław lakosainak mindennapi életéről az 1945-48-as években.⁵ Ordyłowski leírja azon problémák teljes skáláját, melyek a romos és anarchikus városért felelős hivatalnokokat, és elsősorban a keletről odaseregülő új lakosokat szorongatták. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy országunkra csak az időszak első éveiben kényszerítették rá egy „szatellit civilizáció” specifikus modelljét. Ez a modell egy idegen rendszeren alapult, mely igényt tartott egy egyetemes, világi vallás szerepére, és megpróbálta polgárok millióinak gondolkodásmódját erőszakosan átfórnálni, hogy hozzáidomuljanak annak mintáihoz. A történészek, és természetesen a politikatudósok vizsgálatai mellett a háború utáni időszakot a filológusok is elemezték – a propaganda újságok aspektusából –. Kutatásaik, jellemzőikben gyakran interdiszciplinárisak, Klemperer fent említett munkájának szellemében folytak.

A kommunista kormányzás alatti lengyel társadalomban lezajlott különböző kulturális helyzetek nem csak a történeti, hanem az etnológiai megfigyelés szükséges, vagy legalábbis lehetséges témái. Hiszem, hogy hasonló jelenségekkel találkozhatnak az etnológusok és a társadalomtörténészek a Cseh Köztársaságban, Szlovákiában, Magyarországon vagy a Balti államokban. Hasonló sorsban osztoztunk, bár természetesen jelentős különbségek

³ Grunberger (1977); lásd még Klemperer nagyszerű tanulmányát, ami nem korlátozódik filológiai kérdésekre (1975).

⁴ Szarota (1995); lásd még Hryciuk (1992) és Dziegiel (1991).

⁵ Ordyłowski (1991). Ez a munka még a kommunista kormányzás alatt született, és a szerzőnek sok tragikus adatot ki kellett hagynia a háború utáni első évekről Wrocławban. A könyv mindazonáltal információs tárház a háború utáni szokásokról a visszaszerzett területeken.

mutatkoztak a szocio-politikai folyamat tényleges lefolyásában a kommunizmus napjaiban. Mindenesetre az időszak következményei még mindig élesen érezhetők, legalábbis Lengyelországban. Évtizedeken keresztül kialakították az „igazi szocializmus” emberének specifikus mentalitását, és a társadalom ábrándok teljes készletét táplálta. A mai fejlődés Lengyelországban ismét megmutatta a fogalmi minták állhatatosságát a társadalmi öntudatban, és néha még a tudatalattiban is. A sajnálatos kulturális örökség meghatározása és az állásfoglalás megkönnyíti a sokféle kulturális tény részletes leírását.

Az ideális megoldás természetesen az 1945-1989-es évekből származó személyes naplók és emlékek használata lenne. Azonban nem sok férhető hozzá. Ráadásul a nyilvánosságra hozott anyagok nagy része olyan emberektől származik, akik a kor politikai vagy művészeti elitjéhez tartoztak. Még ha könyveik kritikus hangneműek, és veterán ellenzéki aktivisták szemszögéből íródott is, azért mégis olyan körök nézőpontját tükrözik, akik egyértelműen kivételezett helyzetet élveztek. A piacon fellelhető néhány kiadvány megpróbálja megteremtteni az „emberek Lengyelországa” képet, ami megfelel a megmaradt poszt-kommunista érdekeknek, bár az antikommunista ellenzék retorikájával van megfogalmazva.⁶ Ezért az etnológusnak, aki ilyen publikációkat használ, különös körültekintéssel kell lennie, és kritikusan kell fogadnia egyik vagy másik – gyakran önjelölt – „erkölcsi forrásmunka” kijelentéseit, akik szemben álltak a politikai rendszerrel. Mindazonáltal az 1950-es évek eleji szokások vizsgálatának gondosan elemeznie kell a Leopold Tyrmand írásaiban található emlékeket, köztük egykor híres, ma már kevésbé olvasott novelláját, a *Zły*-t, vagy Henryk Grynberg fél-önéletrajzi elbeszéléseit. A „kis stabilizáció” (a Gomułka időszaka) utáni periódus etnológiai mérlegelésének idevágó forrásai tartalmazzák Marek Hłasko prózáját, míg a Gierek kormányzat utolsó éveinek (az 1971-es évek vége) bizonyos értelmiségi köreit Kazimierz Brandys írta le találóan. Mindent összevéve, az 1945-89-es évek regényirodalma, az esetleges ideológiai elfogultság ellenére további információforrás lehet az akkori élet anyagi aspektusáról, bár nem szükségszerűen az emberek valódi érzelmeiről.

Egy másik, kihasználatlan – és, nyilvánvaló okokból gyengülő – forrás az élő emlékezet. Szükséges olyan generációkhoz tartozó emberekkel interjút készíteni, akik kezdenek kihalni: azok, akik emlékeznek az 1950-es, 60-as vagy 70-es évekre, légkörükre, hivatalos retorikájukra, és a mindennapi élet részleteire – olyan többnyire ismert (de ki által? és meddig?), közhelyszerű dolgokra, mint a sorban állás, a hűtőszekrényre vagy mosógépre egy hónappal korábban leadott igénylés, a módszerek, hogy helyet szerezzenek egy munkásotthonban vagy szanatóriumban, a hadjárat, hogy felvegyék a lányukat vagy fiukat egyetemre, hogy előnyös témát tanuljanak, az exportból visszamaradt árukért folyó harc az üzletekben, a – kissé foltozott és koszos – külföldi használt ruhák iránti örület a bazároknak, nem hivatalos kereskedők tömegei, akik húst és ruhát árultak az irodákban és vállalatoknál dolgozóknak, stb. Aztán a külföldi utazások köre következik, melyek fő mellékterméke volt a rendőri ellenőrzés, kereskedelem és csempészés, a végeérhetetlen erőfeszítés, hogy útlevelet, a banktól pedig deviza juttatást szerezzenek, vagy a nemzetközi vonatokon a harc az ülőhelyekért. Mindehhez jön még Budapest, a Balaton, Mamaia, Várna, Smokovec és Dubrovnik turista folklórja. Az üzleteinket kimerítő „idegenek” rémképe, vagy a „minket” ért kisebb-nagyobb megaláztatások Prága, Pozsony vagy Burgas üzleteiben. Ez a szálnalmas egzotikum volt elérhető Közép-Európa alacsony szintre kényszerített társadalmi számára Jalta után.⁷ Végül ott van az embernek a képe, aki gyerekkora óta a legalapvetőbb áruk

⁶ Kuroń (1995). Ez a gazdagon, művészi kivitelű kiadvány a fiatal lengyel generációk számára kínál hozzáférhető információkat a kommunista múlttól. Erősen hangsúlyozza poszt-kommunizmus szerepét, mely megmaradt az igazi szocializmus eltörlése után, és ugyanakkor a társadalom többi részét megfélemlített, passzív tömegként mutatja be, akiknek ellenállási szándékát a sztálinista elnyomás szétmorzsolta.

⁷ Dzięciel (1996a: 161-172)

állandó hiányában él – az emberé, akivel elhittették, hogy az a normális, hogy megfosztják a választás jogától, a hatóságok gondoskodnak majd minden szükségletéről, a teljes hűségért cserébe (vagy egyébként büntetésként visszatartanak tőle dolgokat). Az egyetemi tanulmány témájának megválasztása, a foglalkoztatás és az elszállásolás kérdései, vagy akár a nyaralás megszervezése egy kiválasztott üdülőhelyen – mindent a polgárok nevében döntöttek el. A polgár, akinek hálásnak kellett lennie a lehetőségért, hogy vehet egy pár cipőt, elutasított a külföldi importőröket. Az ember, aki rekedtre neveti magát bármilyen célzó viccen, amit egy humorista a hivatalos cenzor jóváhagyásával elsüt. Az, aki decemberben órákat áll sorba kosárral a kezében a halárus előtt, hogy megvegye a karácsonyi pontyot. Valaki, aki akár verekedni is képes egy ülőhelyért a buszon Zakopane-ig, vagy örömkönnyeket hullat, amikor egy olyan lakásba költözhet, ahol öt négyzetméter jut mindenkire.

Az embertől, akiről beszélünk, elvárták, hogy tiszta szeretetet mutasson nem csak Moszkva, hanem a mongol marsall, a kubai forradalom, az észak-koreai nemzet atyja vagy a tábornoki uniformist viselő egyiptomi zsarnok iránt. Egy megfélemlített egyént látunk, aki nyomorúságos munkájáért nyomorúságos fizetést kap, mivel a hatóságok feltehetően nem tudtak megengedni többet a „különösen feszült nemzetközi helyzet” miatt – egy lengyelt állandóan intettek attól, hogy túl sok vajat vagy húst egyen, hogy a lakáshiány idején csak úgy, saját szeszélyből gyerekei legyenek, vagy hogy túl sok áramot fogyasszon csúcsidőben. Megnézhetjük közelebről a társadalom mesterséges felosztását többé vagy kevésbé kiváltságos csoportokra, a családi háttér vagy a külföldön élő rokonok alapján. Hasonlóképpen érdemes lenne megvizsgálni az ágazati privilégiumok rendszerét, amelyben egy cipőgyárban dolgozó munkás alacsonyabb rendűnek számított annál, aki acélművekben, szénbányában vagy harckocsi összeszerelő üzemben dolgozott.

Alapos etnológiai vizsgálatra vár a kiváltságos „amatőr atléták” csoportja, akik minden évben hosszú időt töltöttek központilag szervezett edzőtáborokban – az egész társadalom által támogatva – miközben pénzt kerestek gyárakban vagy más intézményekben, ahol állítólag dolgoztak. A profi sport ezen államilag finanszírozott formája rajtahagyta a bélyegét az egész szub-tátrai régió (vagy legalábbis a lengyel határon belül eső részeiben), főleg az anyagi kultúra területén és a karrier modelleken.

Nem szabad megfélemedezni a szocio-technikai módszerekről, amelyeket a hatalmas védelmi ipar munkások ezreit foglalkoztató vállalataira alkalmaztak, ahol évtizedekig azt mondták az embereknek, hogy ők a föld számára a só, a munkájuknak köszönhetően. Nem vehetjük semmibe az állami gazdaságokban dolgozók tízezreit, amelyek állandó deficitet termeltek. A mai Lengyelországban nyomorúságos életet élnek, egykori politikai támogatóik gazdasági összeomlása után.

Az akkori időkről szóló etnológiai vizsgálatnak számba kell vennie a megszámlálhatatlan elkerülő és kicselező technikát, a csalás és szélhámoskodás módjait, a korrupció gyakorlatát, melyet a demokratikus kormánytól megfosztott társadalom tökéletesített ki. Ez a gyakorlat belülről marta szét a rendszert, ugyanakkor lerombolta az állampolgári felelősség érzését, azt tanítva polgárok millióinak gyerekkoruktól fogva, hogy az átlagembernek képesnek kell lennie bolonddá tenni bármilyen hatóságot – vagy a hatóság fogja őt bolonddá tenni.

Hogy többet megtudjunk a kulturális kettősről (valójában a párbaj lenne az inkább megfelelő szó ebben a kontextusban), melyben a hatóságok és a polgárok játszanak/harcolnak, nem szabad csak a személyes emlékeket elemezni, hanem gondosan át kell olvasni a kommunista kormányzás különböző szakaszainak sajtóját Közép-Európában, a saját témára koncentrálni. Minél hamarabb felvállaljuk ez utóbbi típusú kutatást, annál kevésbé valószínű, hogy véletlenül engedünk a szirén hívásának, az elmúlt évek konformista újságíróinak, akik megpróbálták létrehozni egy hamis valóságot, vagy megkönnyíteni egy másik keserű pirula lenyelését az olvasók számára. Természetesen meghaladja a képességeit egyetlen kutatónak,

hogy beszámoljon az „Emberek Lengyelországának” életéről, vagy Közép- és Kelet-Európa bármely országáról a kommunizmus alatt, annak teljességében. Mindazonáltal mindenki elkezdheti egy kiválasztott terület elemzésével.⁸

A kommunista időszak szokásaink etnológiai mérlegelése más okból is sürgető. Egyre több és több véleményre van példa, melyet nyugati kutatók fogalmaztak meg, akiknek a körülményei megengedték, hogy lehetőségük legyen a megfigyelésre a saját országukban, a múltban. Ezeket a megfigyeléseket gyakran felületes és felszínes módon folytatták le, a nyelv és a kulturális háttér szükségessége nélkül. Ezeket a kutatókat gyakran a kortárs Közép-Európa kulturális fejlődésének szakértőinek tekinti – főleg Nyugaton – a környezetük, holott nemzetközi nyelven megjelent írásaik olyan képet festenek, ami néhány esetben messze van a valóságtól.

A volt kommunista Európa kulturális jelenségének egésze alig észlelhetően elkezdte lenyűgözni a nyugati tudósok bizonyos köreit, és egy tudományos vákuum, amelyet a tapasztalatok alapján nem annyira a leginkább hozzáértők, mint inkább a kiadói piac legaktívabb résztvevői töltik fel.

Nyilvánvaló módon az „Emberek Lengyelországának”, vagy Közép-Európának elemzése általában véve az igazi szocializmus alatt sajnos nem festene idillikus képet a múlt kultúrájáról. Nosztalgikus emlékezés se lenne azokról az időkről, amikor még fiatalok, szépek és egészségesek voltunk. Mindazonáltal az etnológus számára vonzó kutatási terület, és a nemzetközi összehasonlítás érdekes lehetőségeit nyitja meg.⁹

Megfigyeléseim a különböző társadalmi csoportok végzett, melyeket éveken át befolyásos barátok nélküli, nem kivételezett szemlélő helyzetéből végeztem, arra ösztönöztek, hogy felvállaljam a szóban forgó témát, amit kevésbé feltártnak, és ugyanakkor több okból is fontosnak tartok. Egyik ezek közül a politikai jellege. A közép- és kelet-európai államok, melyek a „Népek Őszén” szabadultak meg a kremli uralom alól, túl nagy demográfiai és gazdasági egészet alkotnak ahhoz, hogy mellőzzék őket, ahogy ez hagyományosan történt. Lengyelország, Litvánia, Lettország, Észtország, a Cseh Köztársaság, Szlovákia, Magyarország, Románia, Bulgária, Szerbia és Montenegró, Mecedónia, Horvátország, Bosznia és Hercegovina, Szlovénia és Albánia több mint 120 millió lakosú – akik viszonylag jól képzettek, és erősen fejlett nemzeti öntudatúak. Az ezekben az országokban működő társadalmi erők intenzitásának alábecsülésének szörnyű következménye az utóbbi időben keserű tanulság a naiv globalisták számára, akik elfelejtik a helyzet „tisztaságát” a két ellenséges politikai blokk közötti versengés óta.

Leszek Dzięgiel
(Jagiellonian University, Krakkó)

Hivatkozások

Burszta, W. J.

1992 "Etnologia dzisiaj albo siła peryferii" [Etnológia ma, vagy a periféria vonzereje], *Polska Sztuka Ludowa - Konteksty*, No. 2, 3-6.

Dzięgiel, L.

1991 *Lwów nie każdemu zdrow* [Nincs nég egy hely, mint Lvov – bár nem mindenkinek], Wrocław.

⁸ Dzięgiel (1996b: 161-172)

⁹ Hann (1995). A „Kelet-Európa antropológiájáról” szóló esszék e gyűjteménye, melyet egy brit etnológus írt, ösztönző, vitaindító példája a saját szerepünk észlelésének a kontinensen egy kívülálló kutató szemével, aki terepmunkát végzett Magyarországon és egy faluban a Beskid Miski hegyekben, Lengyelországban. Ez nem egy elszigetelt eset. Próchnik kis városában, a Rzeszów régióban Bill Ehn svéd etnológus vezetett kutatásokat az 1970-es években a családszerkezetről; tanulmányának eredményét utólag adták ki Svédországban. Egy másik svéd kutató, Melcher Ekströmer a lundi Szociálanropológiai Intézetből az 1980-as években gyűjtött anyagot disszertációjához a Podhale vidékén. Lásd Ekströmer (1991).

- 1996a *Swoboda na smyczy. Wspomnienia 1946-1956* [Szabadság pórázon: Emlékek 1946-1956], Kraków.
- 1996b "Poland's Closests Neighbours: Official Communist Stereotypes and Popular Myths", in R. Kantor (ed.), *Borderlands - Culture - Identity*, Kraków, 161-172.
- Grunberger, R.**
1977 *Social History of the Third Reich*, London.
- Ekströmer, M.**
1991 *Buskar och faglar: en social antropologisk studie av górale bergsfolket i sodra Polen*, Lund.
- Hann, C. M.**
1995 *The Skeleton at the Feast*, Canterbury.
- Hryciuk, G.**
1992 *Gazeta Lwowska 1941-1944* [A Gazeta Lwowska újság: 1941-1944], Wrocław.
- Klempere, V.**
1975 *LTI: Notitzbuch eines Philologen*, Leipzig.
- Kuroń, J. and Żakowski, J.**
1995 *PRL dla początkujących* [People's Poland for the beginners], Wrocław.
- Ordylowski, M.**
1991 *Życie codzienne we Wrocławiu 1945-1948* [Mindennapi élet Wrocławban, 1945-1948], Wrocław.
- Robotycki, C.**
1992 *Etnografia wobec kultury współczesnej* [Etnográfia és modern kultúra], Kraków.
- Szarota, T.**
1988 *Okupowanej Warszawy dzień powszedni* [Mindennapi élet Varsóban a náci megszállás alatt], Warszawa.
1995 *Życie codzienne w stolicach okupowanej Europy* [Mindennapi élet az európai nagyvárosokban a náci megszállás alatt], Warszawa.

Fordította: Koronczai Barbara